

maakt, is dat deze kerk is samengesteld uit verschillende etnische groepen met een gedeeld katholicisme, koloniaal verleden en gedeelde taal.

Dit artikel stoelt onder meer op de memoires en verzamelingen van pater van Houtert en zuster Boomars.⁶ Zij waren de oprichters van de Portugese kerken in Nederland. Zij begonnen met een kleine allochtonenmissie in Amsterdam breidden het aantal kerken uit tot negen op het hoogtepunt. Verder heb ik de pastores van de Rotterdamse en de Haagse parochie en andere sleutelfiguren uit de Portugeestalige gemeenschap geïnterviewd. Daarnaast heb ik gewerkt met participerende observaties (in de vorm van het bijwonen van missen, processies en andere bijeenkomsten van religieuze en niet-religieuze organisaties).⁷ Voorts is er gebruik gemaakt van archieven van het bisdom Haarlem. Deze archiefstukken hadden vooral betrekking op de oprichting van de Portugeestalige kerken en de activiteiten die zij organiseerden in de eerste jaren.⁸ Ten aanzien van de Braziliaanse organisaties, is er contact geweest met de Braziliaanse ambassade en het Braziliaanse consulaat. De Angolese en Braziliaanse organisaties hebben een vragenlijst ingevuld. Om een algemeen overzicht te krijgen van de zelforganisaties van de Portugeestalige gemeenschappen in Nederland, heb ik gebruik gemaakt van het Handelsregister van de Kamer van Koophandel en een lijst van de bij het Landelijk Inspraakorgaan Zuideuropeanen (LIZE) aangesloten organisaties. De bij de Kamer van Koophandel ingeschreven organisaties zijn formele organisaties met eigen statuten, bestuur en jaarverslagen. De informele en ad-hocorganisaties blijven hier buiten beschouwing. In het Handelsregister op internet kan naar organisaties en stichtingen worden gezocht op trefwoorden. Voorbeelden van gebruikte trefwoorden zijn 'Portugese' en 'Portuguesa'. Anja van Heelsum en Floris Vermeulen hebben deze methode eerder gebruikt in hun onderzoek naar migrantenorganisaties.⁹

5. Onderzoek: allochtonenparochies veelalig en regionaal, op: <http://www.rkk.nl> (5 juni 2005). Dit artikel is recentelijk van de site gehaald. Afdruk beschikbaar bij auteur. Er zijn mij geen recentere kwantitatieve data bekend.

6. J. van Houtert, 50 jaren SJc en hoe mijn priesterambt in goud verkeerde (1980); vragenlijst J. Boomars, ontvangen 3 augustus 2004.

7. Interview met pastor P. Stevens, gehouden op 6-7-2004 en interview met pastor J. Eijken, gehouden op 20-7-2004; interview met T. Heimans, gehouden op 26-4-2004; interview met M. Passos, gehouden op 12-5-2004.

8. Archief bisdom Haarlem (ABH), Katholiek Oriëntatie Centrum voor vreemdelingen (KOC), inv. nr. 222.923.1, Jaarverslag 1967 van de werkzaamheden onder de Portugese werknemers in Nederland; ABH, Stichting Vreemdelingenpastoraat Portugeestalingen (SVF), geen inv. nr, Convite 1964-1989; ABH, Decreet tot oprichting van de Allochtonenmissie de Nossa Senhora de Fatima van de Portugeessprekende gemeenschap met als zetel Amsterdam.

9. A. van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland deel 1. Aard en soort organisaties en ontwikkelingen* (Utrecht 2004) 15; Van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland deel 2*, 11-13; Vermeulen, *The immigrant organising process*.

Functies van migrantenkerken

Over migrantenorganisaties en de factoren die hun ontstaan en continuïteit beïnvloeden en verklaren is recentelijk vrij veel gepubliceerd.¹⁰ Belangrijk in dat onderzoek zijn de kernbegrippen legitimatie en concurrentie.¹¹ Beide begrippen hebben te maken met het draagvlak van organisaties. Kortweg komt het erop neer dat een organisatie een draagvlak moet hebben. Hoe groot dat draagvlak moet zijn is mede afhankelijk van de aard van de organisatie; een eigen school of krant heeft een groot draagvlak nodig, een koortje kan volstaan met een kleiner draagvlak. De grootte en de concentratie van de migrantengemeenschap, haar sociaal en financieel kapitaal, de religieuze en culturele eenheid en eenheid van taal en klasse kunnen onder meer het draagvlak beïnvloeden. Er moeten voldoende mensen zijn binnen een migrantengemeenschap die het nut en de noodzaak van een organisatie inzien (legitimatie). Indien er binnen een ontvangende samenleving reeds door anderen (de overheid of vakbonden bijvoorbeeld) bepaalde diensten worden geboden, vermindert dit de noodzaak tot het opzetten over eigen organisaties voor migranten (concurrentie). De organisatorische mogelijkheden van migranten zijn ook afhankelijk van de *opportunity structure* van de ontvangende maatschappij. Ewa Morawska heeft *opportunity structure* of gelegenheidsstructuur gedefinieerd als het geheel van mogelijkheden dat de maatschappij aan immigranten en hun organisaties biedt en dat mede bepalend is voor wat organisaties kunnen doen en voor de effectiviteit van hun inspanningen.¹²

Migrantenkerken worden in dit artikel als een bijzondere vorm van migrantenorganisatie beschouwd. Bij deze aanname kunnen kanttekeningen worden geplaatst. Als we ervan uitgaan dat een migrantenorganisatie een vereniging is die voor en door migranten is opgericht, kunnen minderheidskerken als migrantenorganisaties worden gecategoriseerd.¹³ Dit geldt vooral als er geen bestaande religieuze instellingen zijn waar migranten heen kunnen. Het debat of een migrantenkerk een migrantenorganisatie is, begint pas bij migrantenkerken die behoren tot een meerderheidsreligie of -denominatie.

10. Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel*; Van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland deel 1*; Van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland deel 2*; Vermeulen, *The immigrant organising process*.

11. J. van Amersfoort, *Immigratie en minderheidsvorming, een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973* (Alphen aan den Rijn 1974); R. Penninx, *Minderheidsvorming en emancipatie, balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwageneigenaren* (Alphen aan den Rijn 1988); Van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland deel 2*, 9-21.

12. E. Morawska, *Insecure prosperity. Small-town Jews in industrial America, 1890-1940* (Princeton 1996).

13. J. Moya, 'Associations and immigrants: a global and historical perspective', *JEMS* 31:5 (2005) 833-864, 834-835.

Omdat de religie of denominatie wordt gedeeld met een groot gedeelte van de autochtone bevolking, kunnen migranten naar bestaande kerken gaan of hun etnische kerken binnen de bestaande structuur oprichten. Deze kerken zijn daarom in essentie geen kerken exclusief voor migranten, maar hebben wel alleen migranten als leden. Uit de casus van de Portugeestalige parochies zal blijken dat ondanks het feit dat het katholieke kerken waren, zij wezenlijk verschilden in aard en functie van de Nederlandse katholieke kerken. De activiteiten, naast het lezen van de mis, waren en zijn dan ook specifiek op de behoeften en wensen van een etnische groep gericht. Dat is de reden dat deze migrantenkerken als migrantenorganisaties worden beschouwd.

Historisch gezien zijn migrantenkerken, moskeeën en tempels belangrijke plekken voor migranten om hun etnische identiteit vorm te geven of in stand te houden en om het hoofd te bieden aan grote veranderingen die het vestigen in een soms vijandige maatschappij met zich meebracht.¹⁴ Religieuze beleving en het begeleiden van *rites de passages* zijn de belangrijkste functies van de meeste religieuze migrantenorganisaties. Alle religieuze migrantenorganisaties ontplooiën ook activiteiten buiten het religieuze domein. Religieuze plaatsen van samenkomst bieden een etnische context en een herkenbare plek waar migranten elkaar kunnen ontmoeten. Naast het behoud van de (eigen) religie dienen de religieuze samenkomsten ook tot het behoud van de eigen taal en eigen cultuur. De diensten of missen worden in de eigen taal gehouden en rituelen, feesten en andere tradities uit het land van herkomst worden voortgezet. Voor sommige migrantengroepen is religie een manier om aansluiting te zoeken bij de ontvangende samenleving. Religieuze organisaties geven informatie over het vinden van werk, over huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs en inkomensregelingen en geven taallessen. Daarnaast is de kerk een plek waar op informele wijze nieuwtjes worden uitgewisseld en contacten worden gelegd.¹⁵ Door de eeuwen heen hebben migrantenkerken ook ondersteuning gegeven bij sociale en economische problemen van migranten, vooral als de problemen te relateren waren aan het migrant-zijn.¹⁶

14. Zie voor literatuurverwijzingen ook F. Yang en H. Ebaugh, 'Transform in new immigrant religions and their global implications', *American sociological review* 66:2 (2001) 269-288.

15. Zie bijvoorbeeld: P. Gap Min, 'The structure and social functions of Korean immigrant churches in the United States', *International Migration Review* 26:4 (1992) 1370-1394, 1385; R. Warner en J. Wittner (eds.), *Gatherings in diaspora. Religious communities and the new immigration* (Philadelphia 1998); Van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland deel 2*, 21-25; H. Ebaugh en J. Chafetz (eds.), *Religion and the new immigrants: adaptations and continuities in new immigrant congregations* (Lanham 2000); Yang en Ebaugh, 'Transformations in new immigrant religions'.

16. Gap Min, 'The structure and social functions of Korean immigrant churches in the United States'; H. Ebaugh en J. Chafetz, 'Agents for cultural reproduction and structural change: the ironic role of women in immigrant religious institutions', *Social forces* 78:2 (1999) 585-613.

De lutherse kerk in de zeventiende-eeuwse Republiek hield zich bezig met armenzorg voor Duitse migranten.¹⁷ Voor de twintigste eeuw zijn er vele voorbeelden te geven van kerken die zich op het sociale en economische vlak voor migranten hebben ingezet. Zo is er bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar de zorg buiten het religieuze domein van de Evangelische Broedergemeente in Nederland voor Surinaamse immigranten.¹⁸ Deze functies vinden we niet alleen bij migrantenkerken op Nederlandse bodem. Ook de gereformeerde kerken van Nederlandse migranten in de negentiende en twintigste eeuw in Amerika vervulden deze functies.¹⁹

Rinus Penninx en Marlou Schrover hebben aan de twee functies – het aansluiting zoeken bij de ontvangende maatschappij en het behouden van eigen taal en cultuur – een theoretische structuur gegeven.²⁰ Migrantenorganisaties, zo stellen zij, kunnen als een bastion fungeren waarop migranten zich terugtrekken en waar zij een veilige, herkenbare omgeving creëren. Het doel van deze organisaties is het behoud van de eigen etnische identiteit, cultuur, religie en taal. Het gevolg is geringe contacten met mensen en organisaties buiten dit bastion. Aan de andere kant van het spectrum staan de migrantenorganisaties die als springplank naar de ontvangende samenleving dienen. Zij maken de migranten bekend met de gebruiken, instituties en tradities van de ontvangende samenleving en bevorderen contacten met mensen buiten de eigen organisatie. Hoe sterker de uitsluiting door de ontvangende samenleving van een migrantengroep, hoe sterker de aantrekkingskracht van als bastions functionerende migrantenorganisaties.²¹

Dit artikel zal aantonen dat de indeling in bastion of bindmiddel aanvulling behoeft. Niet alleen de veranderingen binnen één etnische groep of veranderingen binnen de *opportunity structure* zijn van belang, maar ook machtswisselingen tussen twee etnische groepen.

17. E. Kuijpers, 'Een zeventiende-eeuwse migrantenkerk. De lutheranen in Amsterdam', in: L. Lucassen (ed.) *Amsterdammer worden*, 39-60; R. Rommes, 'Lutherse migranten in Utrecht tijdens de Republiek', in: M. 't Hart, J. Lucassen en H. Smal (eds.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996) 35-54.

18. A. Cottaar, 'Zedingsgebied Amsterdam. Surinamers en de Evangelische Broedergemeente 1936-1956', in: L. Lucassen (ed.), *Amsterdammer worden*, 61-76.

19. A. Galema, *Frisians to America 1880-1914. With the baggage of the fatherland* (Groningen 1996) 233-238; S. Sinke, *Dutch immigrant women in the United States, 1880-1920* (Urbana en Chicago 2002).

20. Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel*.

21. Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel*.

Migrantenparochies in internationaal perspectief

Vooraf in de Verenigde Staten is er onderzoek gedaan naar organisaties van katholieke migranten. Lokale religieuze instituties waren van groot belang voor het proces van *community building* in het Amerika van de negentiende en twintigste eeuw. Duitse, Ierse, Poolse, Italiaanse gemeenschappen en de recentere *Hispanic* gemeenschappen kregen in de wijken van de Amerikaanse steden hun eigen plek door eigen parochies te stichten en kerkgebouwen neer te zetten.²² Jay Dolan omschrijft de migrantenparochies als sociale organisaties die mensen bijeenbrachten door een netwerk van clubs; onderwijzende organisaties die jong en oud de Amerikaanse taal, cultuur en *way of life* bijbrachten en culturele organisaties die God in de levens van de mensen brachten.²³ De eerste groep katholieke migranten, die in de vs eigen parochies stichtten, waren de Ieren in de negentiende eeuw. Zij zetten de katholieke kerk in de vs vanaf de grond af op: behalve parochies en kerkgebouwen hoorden daarbij ook bijvoorbeeld scholen, welzijnsorganisaties en zangclubs. De Ieren hadden er belang bij om hun Amerikaan-zijn te benadrukken ten opzichte van de protestantse meerderheid. Dit Amerikaniserende beleid van de Ieren wekte weerstand bij andere, latere katholieke migranten zoals de Polen en de Duitsers. Zij wilden ook behoud van hun eigen cultuur en taal binnen de kerk.²⁴ Verschillen in taal en geloofsbeleving waren katalysatoren voor de oprichting van een eigen migrantenkerk. Het Vaticaan verbood echter – niet alleen in Amerika maar wereldwijd – de oprichting van eigen parochies op basis van taal of etniciteit. Een uitzondering vormden sommige Duitse parochies. Door de concentratie en omvang van de Duitse gemeenschappen in de vs werden de Amerikaanse parochies in de wijken *de facto* Duitse migrantenparochies.²⁵ De meeste etnische migrantenparochies in de vs werden buiten het Vaticaan om, maar

22. Zie bijvoorbeeld: J. Dolan, *The immigrant church, New York's Irish and German Catholics, 1815-1865* (Baltimore 1975); D. Liptak, *Immigrants and their church* (New York 1989); S. Nadel, *Little Germany. Ethnicity, religion and class in New York City, 1845-80* (Chicago 1990); P. D'Agostino, *Rome in America: transnational catholic ideology from the Risorgimento to fascism* (Chapel Hill 2004); M. Odem, 'Latin American immigrants, religion, and the politics of urban space in Atlanta', in: M. Odem en E. Lacy (eds.), *Mexican immigration to the South-east: impact and challenges* (Atlanta 2005) 141-156; M. Odem, 'Our lady of Guadalupe in the New South: Latino immigrants and the politics of integration in the Catholic Church', *Journal of American ethnic history* 24:1 (2004) 25-57.

23. J. Dolan, *The American experience: a history from colonial times to the present* (New York 1985) 204.

24. Dolan, *The immigrant church*, 70-73, 80-81; Liptak, *Immigrants and their church*, 95-100; Nadel, *Little Germany*, 94, 158.

25. M. Schrover, 'No more than a keg of beer. The coherence of German immigrant communities', in: L. Lucassen, D. Feldman en J. Oltmer (eds.), *Paths of Integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)* (Amsterdam 2006) 222-238.

met goedkeuring van de Amerikaanse katholieke kerk, opgericht. Zij schoten als paddenstoelen uit de grond tot de Amerikaanse katholieke kerk in 1930 deze ontwikkeling een halt toeriep. Er waren naar de mening van de Amerikaanse kerk te veel afzonderlijke kerken ontstaan die etnische trots en loyaliteit boven het katholicisme plaatsten. Dat veranderde pas in 1969, na een beleidswijziging door het Vaticaan (waarover hieronder meer). Tot op de dag van vandaag maakt de Amerikaanse kerk zich echter zorgen over 'ghettoization' van de kerk door de oprichting van etnische parochies.²⁶

Katholieke Polen in het Duitse Ruhrgebied en Ieren in Engeland zetten eveneens eigen parochies op, die qua aard overeenkwamen met de Amerikaanse migrantenparochies.²⁷ De centrale rol van het katholicisme in het benadrukken van etnische en nationale identiteit is te verwachten in overwegend protestantse landen. Katholieke migranten uit Italië en Spanje, die in de negentiende en twintigste eeuw naar katholieke landen als Argentinië, Cuba en Mexico gingen, organiseerden zich anders. De katholieke kerk speelde een minder grote rol in het organisatieleven van deze migranten, want er was geen verschil tussen de religie van de ontvangende samenleving en die van de migranten.²⁸ In het algemeen gold dat katholieke migranten die in de zendende maatschappij werden onderdrukt omwille van hun geloof, vaker katholieke migrantenorganisaties oprichten in de ontvangende samenleving. Zo richtte de kleine Ierse gemeenschap in Buenos Aires meer katholieke migrantenkerken op dan de veel grotere Italiaanse en Spaanse gemeenschappen in deze stad.²⁹

Onderzoek naar religieuze organisaties van katholieke migranten in Nederland is schaarser. Er wordt wel aan katholieke organisaties gerefereerd in onderzoek naar migranten voor de Tweede Wereldoorlog, zoals in het onderzoek naar Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen, naar migranten in de Mijnstreek en naar Duitse katholieke migranten in onder andere de Rotterdamse havens. Er werden voor hen door aalmoezeniers missen in de eigen taal gelezen. Het was in Nederland echter niet mogelijk om eigen kerken te stichten.³⁰ Voor eerdere Duitse migranten gold dat zij weinig belangstelling hadden

26. Odem, 'Our lady of Guadelupe in the New South', 25-57.

27. L. Lucassen, *The immigrant threat. The integration of old and new migrants in western Europe since 1850* (Urbana 2005).

28. Zie voor een uitgebreid overzicht van de historiografie: Moya, 'Associations and immigrants', *JEMS* 31:5, 845-847.

29. Moya, 'Associations and immigrants', 845-847.

30. P. Brassé en W. van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse migranten. Drie generaties Polen, Slovenen, Italianen in Heerlen* (Den Haag 1980); R. van Dieteren, *De migratie in de Mijnstreek 1900-1935, een sociaal-historische studie* (Maastricht 1959); B. Henkes, 'Gedeeld Duits-zijn aan de Maas. Gevestigd Deutschtum en Duitse nieuwkomers in de jaren 1900-1940', in: P. van de Laar, T. de Nijs, J. Okkema en A. Oosthoek (eds.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 218-239, 221.

voor een eigen parochie omdat ze sterk verdeeld waren naar stand en verschillende Duitse dialecten spraken.³¹

Bovenstaand overzicht toont aan dat het onderzoek in Nederland naar katholieke migrantenparochies beperkt en eenzijdig is geweest. Het onderzoek heeft zich geconcentreerd op de organisaties voor de Tweede Wereldoorlog. Dit is opvallend omdat juist de katholieke organisaties in Nederland na de Tweede Wereldoorlog een interessant onderzoeksterrein vormen omdat het politieke en sociale speelveld vanaf 1969 ingrijpend veranderde door een aantal beleidswijzigingen van het Vaticaan. De migrantenparochies van voor de Tweede Wereldoorlog verschillen daardoor wezenlijk van die van na de oorlog in ondermeer hun juridische positie en functie.

Opportunity structure en het Vaticaan

Door een beleidsverandering van het Vaticaan konden Portugeestalige kerken die aanvankelijk opgericht waren voor een groep, een springplank worden voor een volgende groep. Niet-religieuze organisaties kenden die successie niet omdat de uitwerking van het beleid van de Nederlandse overheid met betrekking tot niet-religieuze organisaties fundamenteel verschilde van de uitwerking van het beleid van het Vaticaan.

De naoorlogse Nederlandse katholieke kerk zag het als haar taak zich te ontfemen over de eerste katholieke gastarbeiders en stelde aalmoezeniers aan om hen religieus en praktisch te ondersteunen.³² Dit was in zekere zin een voortzetting van het beleid zoals dat was gevoerd voor de Tweede Wereldoorlog, vooral in de Mijnstreek. De katholieke kerk was tot 1969 – niet alleen in Nederland maar wereldwijd – op plaatselijk niveau ingedeeld in geografisch afgebakende eenheden: de parochie. Dit kon een wijk, stadsdeel of dorp zijn en iedereen die in dit gebied woonde, werd geacht zich bij die parochie in te schrijven. In principe konden katholieke migranten dus integreren in lokale parochies op basis van hun geloof. De Rooms-katholieke kerk is bij uitstek een inclusieve kerk en staat eenheid binnen haar wereldkerk voor. Deze eenheid werd lange tijd benadrukt door het gebruik van het Latijn en de vaste liturgieën.

De katholieke kerk reageerde op de etnische diversificatie – onder meer door de komst van gastarbeiders en postkoloniale migranten – van de kerken

31. Schrover, "Whenever a dozen Germans meet..."; Schrover, 'No more than a keg of beer', 222-238; W. Sahner, *Katholische und Evangelische Seelsorge des Deutschtums in Holland. Kirchliche und kulturelle Gliederung* (Emsdetten 1950).

32. J. Jongeneel, R. Budiman en J. Visser, *Gemeenschapsvorming van Aziatische, Afrikaanse en Midden- en Zuidamerikaanse christenen in Nederland. Een geschiedenis in wording* (Zoetermeer 1996).

in West-Europa met een ingrijpende beleidswijziging. Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie in 1969 werd besloten dat er bijzondere aandacht moest worden besteed aan migranten en vluchtelingen. De grootste zorg van de bisschoppen was dat migranten niet meer naar de kerk zouden gaan vanwege de simpele reden dat zij de mis niet zouden verstaan.³³ Reden voor deze vrees was niet alleen de toegenomen migratie, maar ook het loslaten van het Latijn tijdens een groot deel van de mis.

Het is van belang te benadrukken dat de migrantenparochies door het Vaticaan ook werden toegestaan met in het achterhoofd dat migranten na zekere tijd zouden terugkeren naar het moederland. De bisschoppen hadden de hoop dat door een mate van continuïteit te waarborgen in het kerkbezoek, de migranten ook na terugkeer naar het moederland naar de kerk zouden blijven gaan. De kerk sloot zich dus op dit punt nadrukkelijk aan bij het naoorlogse politieke discours van nationale overheden waarin ook de terugkeer van migranten steeds werd benadrukt. Daarenboven werd de katholieke kerk onder druk gezet door de overheden van de landen waaruit de gastarbeiders afkomstig waren, zoals Italië en Spanje.³⁴ Tot 1969 was het beleid van het Vaticaan dat de kerk in de zendinge samenleving verantwoordelijk was voor de zielzorg van haar emigranten.

Om tegemoet te komen aan de wens van de migranten om missen te horen in de eigen taal werd er naast de territoriale parochie een nieuwe parochievorm in het leven geroepen; de categoriale of personele parochie. De samenbindende factor van deze parochies was de (migranten)gemeenschap die de parochie vormde en niet het gebied waarin ze woonden. Deze parochies bestonden naast de reguliere katholieke bestuursstructuur en vielen dus niet onder direct gezag van de bisschop maar onder de zorg van een katholieke stichting voor migranten. In Nederland was dit Stichting Cura Migratorum.³⁵ Door deze beleidswijziging van het Vaticaan werd voor migranten de mogelijkheid gecreëerd om een eigen kerk te stichten. Migrantten mochten, zoals gezegd, ook vóór het concilie wel de mis in de eigen taal lezen, maar het was niet toegestaan eigen parochies (bestuurseenheden) op te richten.

De katholieke kerk was echter bang dat wanneer zij zogenaamde nationale kerken toestond, het aantal afsplitsingen van de reguliere, territoriale parochies te groot werd. Zij streefde nog steeds naar een zo groot mogelijk eenheid onder de gelovigen. Om het aantal migrantenparochies te beperken, werd in

33. 'Problemen die aan het migreren kleven', in: *Speciale instructies bij de pastoralis migratorum cura* (Rome 1968).

34. S. Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling? Achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980* (Amsterdam 2004).

35. J. Maaskant, *Afrikaan en katholiek in Rotterdam: waar kerk je dan? Kerkelijke verwachtingen van Afrikaanse katholieken in Rotterdam en het migrantenbeleid van de RKK* (Nijmegen 2000) 48.

1969 door het Vaticaan besloten om alleen op basis van taal eigen parochies toe te staan. Naast de angst voor versnippering, was zij ook echt van mening dat taal het belangrijkste samenbindende element van een migrantengroep was. De kerk stond voor een dilemma: het was óf de integratie in de reguliere parochie voorstaan en het risico lopen de migranten te verliezen óf eigen parochies toestaan en daarmee migranten binnen de kerk houden. De balans sloeg door naar de laatste optie. Er ontstonden in Nederland een aantal grote parochies van taalgemeenschappen, waaronder Portugeestalige, Spaanstalige, Franstalige en Engelstalige kerken (zie tabel 1).

TABEL 1 *Anderstalige parochies in Nederland*

<i>Alloctonenpastoraat</i>	<i>Voertaal</i>	<i>Aantal kerken</i>	<i>Herkomstland parochianen</i>	<i>Aantal parochianen (schatting KASKI)</i>
Spaanstalige parochies	Spaans	6	Spanje Colombia	14.518
Surinaamse parochies	3 Nederlands 2 Sranantongo	5	Suriname	-
Antilliaanse parochies	Papiament	3	Nederlandse Antillen Aruba	-
Poolse parochies	Pools	1	Polen	3.545
Italiaanse parochies	Italiaans	2	Italië	6.973
Indonesische parochies	Indonesisch	2	Indonesië	
Engelstalige parochies	Engels	3		
Franstalige parochies	Frans	1	Vietnam, Frankrijk, Franstalig Afrika	Alleen Vietnamezen: 3.291
Portugeestalig	Portugees	3	Kaapverdië, Portugal, Brazilië, Angola, Mozambique	8.144

Bron: 'Onderzoek: alloctonenparochies veeltalig en regionaal', in: *Rkk.nl* 29: 3 (23 februari 2001).

Het idee was dat ook migranten uit de (voormalige) koloniën van Portugal, Spanje, Frankrijk en Engeland in deze kerken naar de mis konden waardoor – in de optiek van het Vaticaan – het inclusieve karakter van de kerk niet helemaal verloren ging. Opvallend is het feit dat in twee van de vijf Surinaamse migrantenparochies Nederlands wordt gesproken. Dit zijn dus geen andersstalige parochies, hoewel zij wel als zodanig worden gecategoriseerd door het Vaticaan. Op basis van taal kunnen de Nederlandstalige Surinaamse parochianen naar een territoriale parochie gaan, maar desondanks bestaan er ook exclusieve 'Surinaamse' parochies.

Tot 8 november 2004 werd het andersstalige pastoraat (zoals de Portugeestalige parochies) nog altijd tot categoriaal pastoraat gerekend, met een eigen structuur los van het bisdom. Het Vaticaan stelde in 2004 in een nieuwe pause-

lijke brief dat de etnische en culturele pluraliteit tot haar structuur behoorde, omdat het geloof alle katholieken verbond ongeacht nationaliteit of taal.³⁶ Migratie werd erkend als duurzaam fenomeen en daarmee ook de migrantenparochies. In de praktijk betekende dit voor de migrantenparochies dat de pastorale en de canonieke verantwoordelijkheden voor de allochtone gemeenschappen per 1 januari 2005 overgingen naar de bisschoppen.³⁷ Dit was de laatste stap in de gelijkstelling van de migrantenparochies aan de territoriale parochies.

De Portugeestalige gemeenschappen in Nederland

Hoe werkten deze omslagen in het beleid van het Vaticaan nu in de praktijk uit en welke gevolgen hadden de beleidswijzigingen voor de Portugeestalige migranten in Nederland? De Portugeestalige migranten in Nederland zijn te onderscheiden in vijf groepen; Portugezen, Kaapverdianen, Angolezen, Brazilianen, en Mozambiquanen. De Portugezen hebben zich als eersten formeel georganiseerd en de Kaapverdianen vormen de grootste groep.

De eerste naoorlogse Portugese migranten kwamen in de jaren vijftig naar Nederland als politieke vluchtelingen voor het dictatoriale regime van Salazar. In 1964 werd er met Portugal een wervingscontract gesloten om gastarbeiders naar Nederland te laten overkomen. Migratie naar Nederland was voor sommigen tegelijkertijd een manier om de dienstplicht te ontduiken en daarmee de oorlogen in de Portugese koloniën. Sommigen kwamen via het wervingscontract naar Nederland maar waren tevens vluchtelingen.³⁸ Immigratie van Portugezen wordt tot op de dag van vandaag gedefinieerd als arbeidsmigratie (in 2004 62 procent van de migranten). Op 1 januari 2006 woonden er 17.687 Portugezen in Nederland, voornamelijk in en rond Amsterdam.³⁹

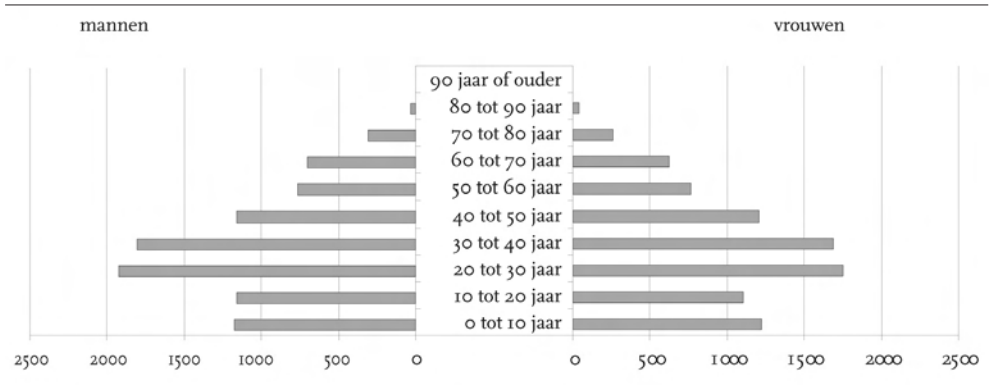
36. 'Instructie Erga migrantes caritas Christi' 103, in: *Kerkelijke documentatie* (2004).

37. S. Kruszynski, 'Migrantenparochies maken per 1 januari deel uit van de bisdommen', http://4209.85.135.10/search?q=cache:BPo__P_3LHGJ:www.katholiek nederland.nl/archief/rkkerk/media/rkkerk_gedrukt/index_rkkerk_nl_archief_2004_21891.html+Migrantenparochies+maken+per+1+januari+deel+uit+van+de+bisdommen&hl=nl&gl=nl&ct=clnk&cd=1 (25 januari 2007).

38. F. Lindo, *Zuideuropeanen in Nederland. Een verkenning van hun positie en een inventarisatie van onderzoek* (Rijswijk 1988); F. Lindo, 'Het stille succes. De sociale stijging van Zuid Europese arbeidsmigranten in Nederland', in: H. Vermeulen en R. Penninx (eds.), *Het democratisch ongeduld: de emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (Amsterdam 1994) 117-144; F. Lindo en T. Pennings, *Jeugd met toekomst. De leefsituatie en sociale positie van Portugese, Spaanse en Joegoslavische jongeren in Nederland* (Amsterdam 1992).

39. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/Download.asp?LA=nl&DM=SLNL&STB=G1,G2,G3,G4,G5&PA=37325&DI=0&D2=163&D6=l&HDR=T> (25 januari 2007).

FIGUUR 1 *Opbouw en samenstelling van de Portugeessprekende gemeenschappen in Nederland in 2006. Bevolkingspiramide Portugese migranten*

Bron: © Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-02-13.

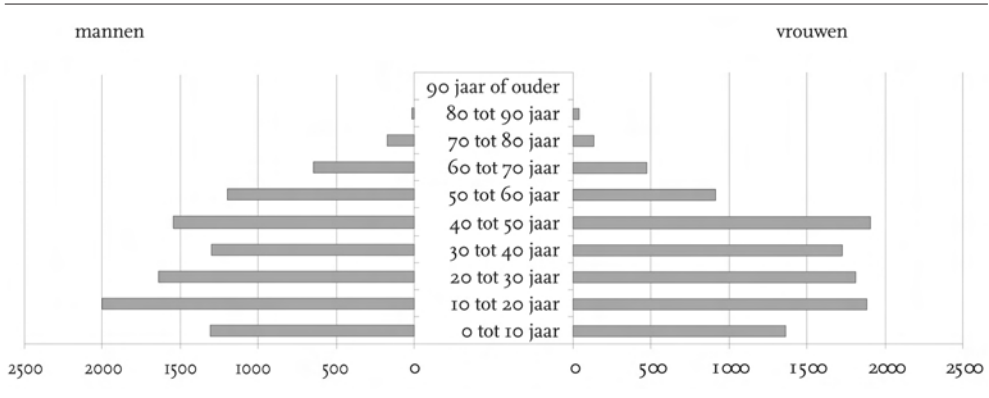
Kaapverdië kent een lange emigratietraditie. Als gevolg hiervan is het aantal Kaapverdianen dat buiten Kaapverdië woont groter dan het aantal inwoners van de eilanden van de archipel. Vanaf de jaren zestig migreerden er Kaapverdianen naar Nederland, de meesten als arbeidsmigranten. Een tweede emigratiemotief was de weigering van de dienstplicht in het Portugese leger en dus de weigering om te vechten tegen andere Afrikanen in de onafhankelijkheidsoorlogen in Guinee-Bissau, Angola en Mozambique. In Nederland kwam die koloniale tegenstelling tussen Portugezen en Kaapverdianen – tussen Europeanen en Afrikanen – tot uiting in het feit dat Kaapverdianen uiteindelijk wel met Angolezen in één kerk zitten, maar niet met Portugezen. Tot 1974 was Kaapverdië een kolonie van Portugal, waardoor bijna alle Kaapverdianen Portugees spraken en katholiek waren. Volgens Choenni is ruim 75 procent van de meer dan 20.000 Kaapverdianen in Nederland katholiek.⁴⁰ Onderling spreken de meeste Kaapverdianen Creools en vooral de jongere generaties spreken geen Portugees meer. Dit leidde er toe dat ook in de kerk, waar de Kaapverdianen heengingen, in toenemende mate Creools werd gesproken. Er is een opvallende geografische concentratie van Kaapverdianen in Rotterdam, vooral in de wijk Delfshaven. Deze clustering is te danken aan beroepsconcentratie in de Rotterdamse havens en het feit dat men graag bij elkaar in de buurt woont.⁴¹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de meeste Kaapverdiaanse organisaties en de kerk in deze wijk staan. De Kaapverdiaanse gemeenschap is een jonge

40. C. Choenni, *Kaapverdianen in Nederland. Een profiel* (2004).

41. Choenni, *Kaapverdianen in Nederland*; H. Strooij-Sterken, 'Kaapverdianen. Hoe lang nog de "stille migranten" van Rotterdam?', in: Van de Laar e.a. (eds.), *Vier eeuwen migratie*,

gemeenschap. Het aantal mannen en vrouwen is ongeveer gelijk, hoewel een kleine meerderheid vrouw is, vooral onder jongeren.⁴²

FIGUUR 2 Opbouw en samenstelling van de Portugeessprekende gemeenschappen in Nederland in 2006. Bevolkingspiramide Kaapverdiaanse migranten

Bron: © Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-02-13.

Angola was tot 1975 een kolonie van Portugal. Veel Angolezen spreken door dit koloniale verleden Portugees en zij zijn katholiek. Een klein deel van de Angolezen gaat naar de pinksterkerken; katholieke Angolezen gaan naar de Portugeestalige kerk. Na een lange onafhankelijkheidsoorlog werd Angola in 1975 door de politieke omwenteling in Portugal onafhankelijk. Daarna volgde een lange reeks van burgeroorlogen, waarbij verschillende facties streden om de politieke macht. Door deze aaneenschakeling van oorlogen en de sociale, economische en politieke gevolgen hiervan hebben naar schatting vier miljoen Angolezen (eenderde van de bevolking) het land verlaten.⁴³ Een belangrijk land van bestemming in Europa voor Angolese vluchtelingen is Nederland. Veel van hen zijn alleenreizende minderjarige asielzoekers (AMA's) en de meesten zijn mannen. Er wonen 10.476 Angolezen in Nederland.⁴⁴ Vanwege

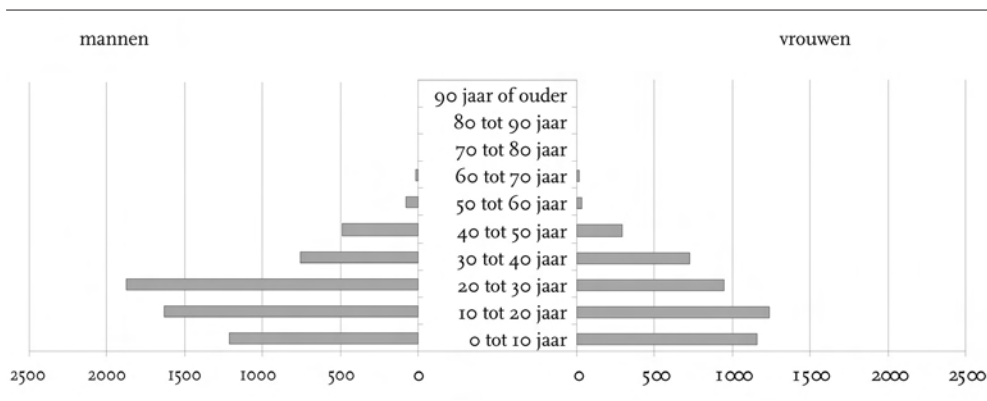
266-281; H. Strooij-Sterken, *Eilanden aan de Maas. De migratie- en integratiegeschiedenis van de Rotterdamse Kaapverdianen* (Utrecht 1996); P. Naber en F. Veldman, *De stilte voorbij: onderzoek naar de leefwereld en maatschappelijke positie van Kaapverdiaanse jongeren in Rotterdam en Zaanstad* (Rotterdam 1997); M. de Gruijter, *Community report: Kaapverdianen in Rotterdam* (Utrecht 2003); D. Pires, *Immigratie en integratie op de arbeidsmarkt: een vergelijkend onderzoek naar de arbeidsmarktpositie van Kaapverdianen in Lissabon en Rotterdam* (Rotterdam 1997).

42. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/Download.asp?STB=G1,G2,G3,G4,G5&LA=nl&DM=SLNL&PA=37325&D1=0&D2=104&D3=a,!0&D4=121-130&D6=1&HDR=T&TT=2> (25 januari 2007).

43. P. Chabal, *A history of postcolonial lusophone Africa* (Londen 2002) 170-184.

hun recente vestiging, geringe financiële middelen en over het algemeen jonge leeftijd hebben zij zich nog niet sterk georganiseerd.

FIGUUR 3 *Opbouw en samenstelling van de Portugeessprekende gemeenschappen in Nederland in 2006. Bevolkingspiramide Angolese migranten*

Bron: © Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-02-13.

Ook Brazilië is een kolonie geweest van Portugal. In 1822 werd zij zonder slag of stoot onafhankelijk en sindsdien heeft zij relatief goede banden onderhouden met Portugal. Brazilië is geen land met een lange emigratietraditie, in tegenstelling tot Kaapverdië. Een uitzondering vormt de periode 1986-1990 toen 1,4 miljoen Brazilianen hun moederland blijvend verlieten. Zij waren hoofdzakelijk economische migranten en werden gedreven door de hyperinflatie in deze periode.⁴⁵ Braziliaanse migranten in Nederland zijn merendeels gezinsvormers: het zijn Braziliaanse vrouwen die trouwen met Nederlandse mannen. In tegenstelling tot de andere Portugeestalige groepen, wordt de groep Brazilianen numeriek gedomineerd door vrouwen, met name tussen de 30 en 40 jaar.⁴⁶ De organisaties van Brazilianen en haar besturen worden daarom hoofdzakelijk gevormd door jonge vrouwen. Gezien de goede banden

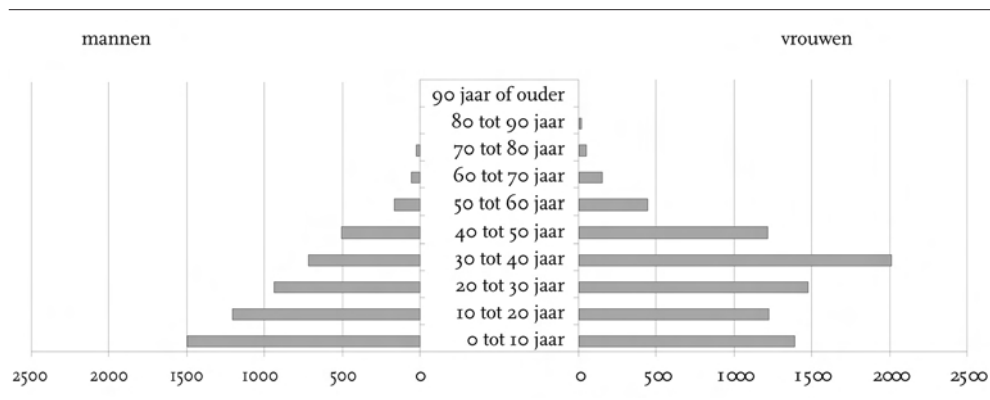
44. Informatie- en analysecentrum mensensmokkel en landelijk parket Rotterdam, *Mensensmokkel in beeld. 2000-2001* (Zeist 2002) 14-16, 142; op 1 januari 2006, <http://statline.cbs.nl/StatWeb/Download.asp?STB=G1,G2,G3,G4,G5&LA=nl&DM=SLNL&PA=37325&D2=9&D3=a,!o&D6=1&HDR=T&TT=2> (25 januari 2007).

45. K. de Groot, *De Brazilianen. Geschiedenis van 1889 tot nu* (Muiderberg 1991); M. Margolis, *Little Brazil. An ethnography of Brazilian immigrants in New York City* (Princeton 1994) 3-6.

46. In 2004 kwam 62 procent van de Braziliaanse immigranten in het kader van gezinsvorming naar Nederland. In november 2006 zijn nog geen recentere gegevens beschikbaar. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/table.asp?STB=G1,G2,G3,G4&LA=nl&DM=SLNL&PA=70693ned&DI=1-7&D2=14&D3=a,!o&D5=1&HDR=T&TT=2> (25 januari 2007); H. Dallanhol, *Liefde zonder grens* (Waardenburg 2004) 21-30.

met de Portugezen gaan Brazilianen naar de Portugese kerken en zijn er Portugees-Braziliaanse culturele organisaties. Er woonden op 1 januari 2006 ruim 13.000 Brazilianen in Nederland.

FIGUUR 4 *Opbouw en samenstelling van de Portugeessprekende gemeenschappen in Nederland in 2006. Bevolkingspiramide Braziliaanse migranten*

Bron: © Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-02-13.

De vijfde Portugeestalige groep in Nederland vormen de Mozambiquanen. Er wonen momenteel ruim 700 Mozambiquanen in Nederland.⁴⁷ Vanwege hun geringe aantal worden zij verder buiten beschouwing gelaten.

De oprichting van Portugeestalige parochies in Nederland

De Portugese migranten hebben zich als eerste Portugeestalige migrantengemeenschap formeel georganiseerd. In 1964 werd de Nederlandse pater J. van Houtert aangesteld om voor de Portugese gastarbeiders in Amsterdam in het Portugees de mis te lezen. Hij sprak Portugees omdat hij voor missiewerkzaamheden in Brazilië was geweest. De behoefte van de Portugezen aan een kerk waar ze Portugees konden spreken en Portugese tradities en wijze van geloofsbeleving konden voortzetten, was groter dan de wens tot acceptatie binnen de Nederlandse kerk in de buurt. Een Portugese vrouw vertelde dat toen het aantal migranten in de plaatselijke parochies te groot werd, de Portugezen door de Nederlanders als een bedreiging werden gezien. Zij voelde zich letterlijk weggekeken uit de Nederlandse parochie.⁴⁸ Omdat Portugezen ten eerste

47. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/table.asp?STB=G1,G2,G3,G4,G5&LA=nl&DM=SLNL&PA=37325&DI=0&D2=137&D6=1&HDR=T&TT=2> (25 januari 2007).

de Nederlandse mis niet konden verstaan, ten tweede behoefte hadden aan voortzetting van hun eigen katholieke tradities en ten derde het gevoel hadden dat zij niet altijd werden geaccepteerd, gingen zij niet meer naar de kerk.⁴⁹ Uit angst voor geloofsafval werd door de kerk onder leiding van Van Houtert de eerste Portugese kerk opgericht. In de eerste jaren van de Portugese kerk werd alleen iedere tweede en vierde zondag van de maand een Portugese mis gehouden. De overige zondagen gingen de Portugezen naar een Nederlandse kerk in de buurt. Toen er wekelijks diensten werden gehouden gingen de meeste Portugezen uitsluitend naar de Portugese kerk.⁵⁰

In 1989 kregen de Portugezen hun eigen gebouw in Amsterdam, na jaren verschillende gebouwen te hebben gehuurd of geleend.⁵¹ Het eigen kerkgebouw en de officiële kerkrechtelijke status van parochie die de kerk in 1994 kreeg, waren symbolen van de plek die de Portugeestalige kerk had verworven in het culturele en religieuze leven in Nederland.⁵² De parochie was bestuurlijk gezien nog niet volledig gelijkwaardig aan de territoriale parochies, maar de eerste stappen waren gezet.

Na Amsterdam volgden er ook Portugese kerken in andere plaatsen. In Rotterdam, Den Haag, Haarlem, Zaandam, 's-Hertogenbosch, Tiel, Vught en Eindhoven ontstonden nieuwe kerken voor katholieke Portugezen.⁵³ Vandaag bestaan echter nog alleen de Amsterdamse, Rotterdamse en de Haagse parochie, vanwege de seculariserende tendens binnen alle kerken en vanwege het feit dat Portugezen zijn geïntegreerd in Nederlandse kerken. De Amsterdamse en Haagse parochie zijn gemengd qua etnische samenstelling en de Rotterdamse parochie wordt nu gedomineerd door Kaapverdianen. Hoewel de kerken formeel Portugeestalige parochies waren voor verschillende etnische groepen, werden zij lange tijd getalsmatig en cultureel gedomineerd door Portugezen. Het zwaartepunt lag informeel bij de Portugese gemeenschap.

De Portugese kerken verzorgden in de eerste jaren niet alleen het lezen van de mis en het toedienen van de sacramenten. Men hielp ook met het vinden van huisvesting voor diegenen die pas in Nederland waren aangekomen, vertaalde belangrijke juridische stukken en doktersrecepten in het Portugees, assisteerde bij het afsluiten van verzekeringen en onderhield namens de Por-

48. 'Allochtonenparochies: "integratie" op lijst van verboden woorden: Dialoog met bisschoppen succes', <http://www.rkk.nl> (5 juni 2005). Dit artikel is recentelijk van de site gehaald. Afdruk beschikbaar bij auteur.

49. 'Allochtonenparochies: "integratie" op lijst van verboden woorden'.

50. Vragenlijst Boomars.

51. ABH, SVP, Convite 1964-1989.

52. ABH, Decreet tot oprichting van de Allochtonenmissie de Nossa Senhora de Fatima van de Portugeessprekende gemeenschap met als zetel Amsterdam.

53. ABH, KOC, inv. nr. 222.91, Jaarverslag 1967 van de werkzaamheden onder de Portugese werknemers in Nederland.

tugezen contacten met advocaten, notarissen en rechtbanken. De kerk bood de Portugezen een veilige en herkenbare plaats waar zij zich als op een bastion konden terugtrekken, maar de kerk werd tevens een plek van waaruit de Nederlandse samenleving werd verkend. De Portugezen hebben heden ten dage minder behoefte naar de kerk als doorverwijzende instantie naar Nederlandse instellingen. De kerk beperkt zich voor hen daarom in toenemende mate tot religieuze activiteiten, met een Portugees ‘tintje’ en in de Portugese taal.⁵⁴ De kerk veranderde dus van functie onder invloed van de veranderende behoeftes van de achterban. De Portugese migranten weten nu de weg binnen de Nederlandse samenleving en hebben de praktische hulp niet meer nodig. De kerk in Rotterdam vormde een bijzonder geval omdat niet de functie verschoof maar de kerk werd overgenomen – getalsmatig en cultureel – door een andere etnische groep, namelijk de Kaapverdianen. Op dit punt zal verderop nader worden ingegaan.

Niet-religieuze organisaties van Portugeestalgige migranten

De Portugeestalgige kerk was niet de enige organisatie van Portugeestaligen in Nederland. De kerk was wel de enige organisatie waarin Portugeestaligen uit verschillen landen samen kwamen en om een plaats in de organisatie concurreerden. Naast de Portugeestalgige kerk had iedere migrantengroep haar eigen organisaties.

Het is moeilijk om op dit punt een vergelijking te maken met Portugese organisaties in andere landen. Er is vrij veel onderzoek gedaan naar Portugese gemeenschappen in landen zoals Frankrijk, Canada en de Verenigde Staten.⁵⁵ Het onderzoek naar Portugese organisaties is echter schaars. Zij worden vaak slechts zijdelings genoemd.⁵⁶

De Portugese gemeenschap in Nederland telt momenteel 32 organisaties. De seculiere Portugese migrantenorganisaties hebben zich vooral ingezet voor

54. Interview met Passos.

55. D. Viera, G. Gomes en A. Cabral (eds.), *The Portuguese in the United States: a bibliography* (Durham 1989); C. Teixeira en G. Lavigne, *The Portuguese in Canada: a bibliography (1953-1996)* (Lissabon 1998); voor een bibliografie van literatuur over Portugezen in Frankrijk zie <http://barthes.ens.fr/clio/revues/AH1/ressources/biblios/port.html> (13 februari 2007).

56. Onderzoek naar Portugese migrantenorganisaties in Frankrijk dat wel is gedaan: M. Hily en M. Poinard, ‘Portuguese associations in France’, in: J. Rex, D. Joly en C. Wilpert (eds.) *Immigrant associations in Europe* (Cambridge 1987) 126-165; M. Clécy, *Associations Portugaises* (Parijs 1983); A. Cravo, *Les Portugais en France et leur mouvement associatif* (Parijs 1995); M. Hily en M. Poinard, ‘Fonctions et enjeux du mouvement associatif Portugais en France’, *Revue Européenne des migrations internationales* 1 (1985) 25-35. Onderzoek naar Portugese migrantenorganisaties in Verenigde Staten en Canada: I. Bloemraad, ‘The limits of de Tocqueville: how government facilitates organisational capacity in newcomer commu-

het behoud van de eigen Portugese taal en cultuur. In het kader hiervan zijn bijvoorbeeld Portugese scholen en ouderverenigingen opgericht. Organisaties met deze functie zijn er ook veel in Frankrijk en Canada.⁵⁷ De Portugese taal is volgens mevrouw Heimans, vertegenwoordiger van de Portugese gemeenschap in Nederland, een belangrijk aspect van de Portugese identiteit en draagt bij aan het gevoel van onderlinge verbondenheid. Het levend houden van het Portugees onder de jeugd is verbonden met het idee ooit weer terug te keren naar Portugal.⁵⁸ Vanwege het zeer kleine aantal Portugese kinderen wordt de Portugese school gedomineerd door Kaapverdiaanse kinderen. Dit is opmerkelijk omdat de meeste Kaapverdianen onderling Creools spreken. Interessant aan het proces is dat het lijkt op de successie die zich in de Rotterdamse Kaapverdiaanse kerk heeft voorgedaan. De school is opgericht voor en door Portugezen en de Kaapverdianen hebben het getalsmatige overwicht gekregen. Het verschil met de kerk is, is dat deze scholen altijd Portugees in cultuur en taal zijn gebleven en ook door Portugese mensen wordt vertegenwoordigd.

De Kaapverdiaanse gemeenschap heeft een groot aantal en een grote diversiteit aan zelforganisaties. Het is moeilijk vast te stellen hoeveel het er precies zijn, omdat de organisaties vaak een tijdelijk en informeel karakter hebben. Zij variëren van politieke organisaties tot zang- en voetbalclubs. De eerste Kaapverdiaanse organisatie ontstond in 1967 met als doel hulpverlening aan landgenoten vooral bij het vinden van huisvesting. In de eerste jaren kreeg deze vereniging geen subsidie omdat de Kaapverdianen door de Nederlandse overheid als Portugezen werden gezien en aangespoord werden om te integreren in de Portugese verenigingen. Hoewel Kaapverdianen toegang konden krijgen tot Portugese organisaties in Nederland vanwege hun gemeenschappelijke taal en nationaliteit, wilden zij eigen organisaties: 'We moesten een strijd leveren om de overheid te overtuigen dat wij geen Portugezen waren en dat wij onze eigen vereniging moesten hebben omdat wij een ander volk waren'.⁵⁹ De reeds bestaande Portugese verenigingen waren concurrerende organisaties voor de (oprichting van) eigen organisaties. Kaapverdië was in deze periode nog een kolonie van Portugal. Kaapverdianen hadden de Portugese nationali-

nities', *JEMS* Vol. 31, No. 5, September 2005, pp. 865-888; Idem, 'Portuguese immigrants and citizenship in North America', *Lusotopie* (1999) 103-120.

57. Hily en Poinard, 'Portuguese associations in France', 126-165; F. Nunes, 'Portuguese community mobilizes around school results', *Storefront paper* (1995) 6; F. Nunes, 'Marginalisation, social reproduction and academic underachievement: the case of the Portuguese community in Canada', in: G. de Abreu, T. Cline en H. Lambert (eds.), *The education of Portuguese children in Britain: insights from research and practice in England and overseas* (Luton 2003) 122-158, 140.

58. Interview met Heimans; M. Schoenmakers-Klein Gunnewiek, *Taalverlies door taalcontact? Een onderzoek bij Portugese migranten* (Tilburg 1998) 59.

59. Choenni, *Kaapverdianen*, 37.

teit, spraken de Portugese taal en hadden dezelfde religie. De Nederlandse overheid zag geen legitimatie voor een Kaapverdiaanse organisatie. De argumenten van de Nederlandse overheid vertonen grote overeenkomsten met de argumenten van het Vaticaan in de eerste jaren. De Nederlandse overheid had slechts het verstrekken van subsidies als middel tot haar beschikking om Portugeestalige migranten in één organisatie te laten samengaan. Zij kon het vormen van eigen organisaties niet verbieden, waardoor er toch Kaapverdiaanse organisaties ontstonden die echter geen subsidie kregen en hun activiteiten financierden door bijvoorbeeld het organiseren van feesten.

Er zijn vijf Angolese zelforganisaties in Nederland én drie organisaties die voor Angolezen en Congolezen samen zijn opgericht. Deze organisaties voor Angolezen en Congolezen zijn opmerkelijk omdat deze groepen een andere taal spreken en een ander land van herkomst hebben. Zij richtten dus eerder organisaties op met andere Afrikanen dan dat zij naar Nederlandse of Portugese organisaties gaan. De meeste leden zijn man en ongeveer 80 procent van de leden is jonger dan 25 jaar. De doelstellingen van de Angolese verenigingen is het samenbrengen van Angolezen, succesvolle integratie van Angolezen in de Nederlandse samenleving, emancipatie van Angolese vrouwen, organiseren van culturele debatten en activiteiten, seksuele voorlichting, ondersteuning van Angolezen op elk terrein, sportieve activiteiten en het geven van voorlichting. Zij proberen daarmee te voldoen aan de eisen die de Nederlandse overheid stelt voor overheids subsidie. Het noemen van vrouwenemancipatie als doelstelling van de organisatie is bijvoorbeeld een manier om financiële middelen te verwerven. In de praktijk worden veel Angolese organisaties gedomineerd door mannen.⁶⁰

De Brazilianen vormen een uitzondering in deze opsomming omdat Brazilië al sinds de negentiende eeuw onafhankelijk is van Portugal. Op het moment dat Brazilianen zich vestigden in Nederland waren zij geen Portugezen meer. Eigen organisaties waren en zijn daarom van overheidswege wel mogelijk. Het is des te opvallender dat er slechts vier Braziliaanse zelforganisaties in Nederland zijn.⁶¹ De redenen hiervoor zijn onduidelijk, maar het vermoeden is dat Brazilianen familiebanden en informele netwerken belangrijker vinden.⁶² Wellicht hebben Braziliaanse vrouwen ook meer contacten met en kennis van de Nederlandse samenleving door hun Nederlandse echtgenoot. Op religieus gebied hebben Brazilianen zich niet apart georganiseerd, maar zij hebben zich aangesloten bij de Portugeestalige kerk of de Nederlandse

60. Vragenlijst Angolese Vereniging Gelderland; Vragenlijst vereniging União Angolana; <http://www.wereldpand.nl/organisaties/?id=19> (26 januari 2007).

61. Vragenlijst Amigos do Brasil em Amsterdam.

62. Margolis, *Little Brazil*, 3-6.

kerk. Ook bestaan er een aantal Portugees-Braziliaanse culturele organisaties.

Samenvattend kan ten aanzien van de zelforganisatie van Portugeestalingen in Nederland worden vastgesteld dat de Nederlandse overheid meende, net als het Vaticaan, dat alle Portugeestalingen het beste in één organisatiestructuur konden worden ondergebracht. De overheid stemde haar subsidiebeleid op deze gedachte af. In tegenstelling tot het Vaticaan lukte het de Nederlandse overheid echter niet deze eenheid af te dwingen. Gezien de diversiteit binnen de groep van Portugeestalingen is dat eigenlijk minder verrassend dan het feit dat het Vaticaan het *wel* lukte om een eenheid te bewerkstelligen. De taken van de niet-religieuze organisaties overlaptten met die van de Portugeestalige kerk, zoals we hierboven hebben gezien. Toch was er plaats voor beide soorten organisaties. De organisaties concurreerden met elkaar doordat ze vergelijkbare activiteiten aanboden, maar desondanks was er klaarblijkelijk voldoende legitimatie voor beide soorten organisaties. Bij de niet-religieuze organisaties zien we echter niet de successie die zich binnen de kerk wel voordeed. Bij de niet-religieuze organisaties begint elke groep opnieuw met het opzetten van een eigen gelijksoortige organisatie.

De successie van de Portugezen door de Kaapverdianen in Rotterdam

Kaapverdianen, Brazilianen, Angolezen en Mozambiquanen hadden een koloniaal verleden met Portugal, waardoor zij katholiek waren en Portugees spraken. Zij sloten zich aan bij de Portugese kerk en niet bij de Nederlandse kerk, omdat de afstand tot de Nederlandse kerk vanwege de taal groter was. Het beleid van het Vaticaan leidde ertoe dat ze geen eigen kerk konden beginnen. Na een aantal jaren was het aantal Kaapverdianen echter zo gegroeid dat zij in Rotterdam een getalsmatig overwicht kregen op de Portugezen. Dit getalsmatige overwicht leidde tot grote invloed op de culturele aspecten rond het lezen van de mis.

Kaapverdianen vonden dat zij op een 'andere manier' geloven en op een andere – dat wil zeggen Afrikaanse en uitbundige – manier invulling geven aan de mis dan de Portugezen.⁶³ Daarnaast spraken de Kaapverdianen onderling en tijdens de mis Creools. Er werden steeds vaker Creoolse liederen gezongen tijdens mis, wat een doorn was in het oog van de Portugezen. Ten derde dreef de soms neerbuigende manier waarop door Portugezen naar de Kaapverdiaanse gebruiken en taal werd gekeken, een wig tussen de twee groepen. Er was een grote behoefte om op hun Kaapverdiaanse wijze hun geloof te belijden en eigen geloofstradities voort te zetten.

63. Interview met Stevens.

Afb. 1 Mis tijdens de Kaapverdiaanse kerk. Foto: Erik Haas.

Angolezen en Brazilianen komen ook naar de Portugeestalige kerken. In de Rotterdamse kerk hebben de Angolezen de ruimte gekregen om zich als groep te manifesteren. De functie van de kerk voor Angolezen komt grotendeels overeen met die voor de Kaapverdianen. Zij zoeken naar ruimte voor hun 'Afrikaanse' geloofsbeleving en hebben behoefte aan ondersteuning bij het vestigen in een nieuwe maatschappij. Daarbij komt dat sommige Angolezen oorlogstrauma's hebben en daarvoor hulp vragen bij de kerk. De Angolese gemeenschap is echter nog te klein om grote invloed uit te oefenen of om een eigen parochie te stichten. De Brazilianen gaan naar de Portugeestalige kerk omdat daar de mis in het Portugees wordt gelezen. We zien hier een ontwikkeling die parallel is aan die bij de niet-religieuze organisaties waar Portugezen en Brazilianen over het algemeen goed samenwerken.⁶⁴

In een eerder artikel beschreef ik hoe de Kaapverdianen hun plek claimden binnen de Portugeestalige Rotterdamse kerk door begin jaren 1990 een Portugees, porseleinen blank Mariabeeld te verwisselen met het eigen, ebbenhouten zwarte Kaapverdiaanse Mariabeeld.⁶⁵ Het Portugeese Mariabeeld werd verplaatst van boven het altaar naar een minder prominente plaats in de kerk

64. Vragenlijst Boomars.

Afb. 2 Pastores en misdienaren tijdens de mis. Linksboven het Kaapverdiaanse Mariabeeld. Foto: Erik Haas.

en het Kaapverdiaanse Mariabeeld werd boven het altaar gezet. De plaats van het eigen Mariabeeld is van groot belang geweest als een symbolische rechtvaardiging van de plaats van Kaapverdianen binnen de Nederlandse katholieke kerk. De Kaapverdianen verwisselden de beelden met medeweten en stilzwijgende goedkeuring van de pastor.

De verwisseling van de beelden vertoont opvallende overeenkomsten met gebeurtenissen in de kerk voor migranten uit Latijns-Amerika in Atlanta in de Verenigde Staten, zoals Mary Odem heeft beschreven.⁶⁶ Deze migranten mochten hun eigen heiligenbeelden, zoals het beeld van Onze Lieve Vrouwe van Guadeloupe, niet in de kerk plaatsen. Volgens het bisdom was de verering van nationale heiligen iets voor de privé sfeer en paste het niet binnen de Amerikaanse parochie. Het plaatsen van een beeld van de Mexicaanse Onze Lieve Vrouwe van Guadeloupe werd oogluikend toegestaan, mits op een onopvallende plek. Dit was een symbolische afwijzing van een plek voor de etnische geloofsbeleving van de Latino migranten. Eerder was sprake van een nog na-

65. C. Laarman, 'De kerk. Migrantengroepen, geloofsbeleving en de versplintering van de katholieke kerk', in: I. Hoving, H. Dibbits en M. Schrover, *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Den Haag 2005) 331-352.

66. Odem, 'Our lady of Guadelupe in the New South', 25-57.

drukkelijker uitsluiting, omdat het bisdom bang was voor een kerk binnen een kerk.

De beelden symboliseren het feit dat de plaats van migranten niet alleen bepaald wordt door overeenkomst van religie, maar ook door verschil van etnische identiteit. Met de verwisseling van de beelden in de Rotterdamse kerk was het zwaartepunt binnen de Portugeestalige kerk definitief verschoven van de Portugezen naar de Kaapverdianen. Het verschil met de Latino migranten in Amerika was dat de Kaapverdianen niet werden verdreven, maar juist hun eigen kerk claimden en kregen.

De Portugese kerk was voor Portugezen opgezet als een tussenoplossing om de integratie in de Nederlandse parochies te vergemakkelijken. Naarmate de jaren verstreken werd de kerk vooral een plek waar de eigen manier van geloven en eigen geloofstradities werden voortgezet. Zo werden zij bastions van de eigen etniciteit. Het Vaticaan volgde deze tendensen door haar beleid te veranderen. Veranderingen van migrantenorganisaties op het continuüm van bastion en bindmiddel binnen één migrantengroep zijn al door verschillende onderzoekers beschreven.⁶⁷ Opvallend en nieuw aan de casus van de Portugeestalige parochies is echter dat de Kaapverdianen als het ware een eigen religieuze organisatie begonnen op etnische basis met gebruikmaking van structuren die door een andere etnische groep waren opgezet. Het was niet de eigen organisatie die als springplank diende, maar die van een eerdere groep. Zij deden dat en konden dat doen omdat de katholieke kerk hen in feite met de Portugezen in een verband had gedwongen. Iets vergelijkbaars werd ook geconstateerd door A. Chung in haar onderzoek naar Koreaanse seculiere organisaties.⁶⁸ De Koreaanse organisaties werden na verloop van tijd ook een plek voor andere etnische groepen zoals migranten uit Latijns-Amerika. De organisaties bleven echter in hoofdzaak Koreaans. Chungs observatie is niet onderdeel van het hoofdbetoog en er wordt niet ingegaan op de voorwaarden waaronder dit gebeurde.

Als migranten de organisaties van een andere migrantengroep kunnen gebruiken als springplank naar de ontvangende maatschappij betekent dat, dat aan de functies van bastion of bindmiddel een derde functie moet worden toegevoegd. De Portugeestalige kerk werd door een tweede groep – de Kaapverdianen – als springplank gebruikt naar de ontvangende maatschappij nadat deze voor en door de Portugezen was opgezet.

67. M. Schrover en F. Vermeulen, 'Immigrant organisations', *JEMS* 31: 5 (2005) 823-832; Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel*.

68. A. Chung, 'Politics without politics: the evolving political cultures of ethnic non-profits in Koreatown, Los Angeles', *JEMS* 31:5 (2005) 911-930, 921-926.

Conclusie

Migrantenkerken kunnen, net als andere migrantenorganisaties, functioneren als bastion of als bindmiddel. De casus van de Portugeestalige parochie toont aan dat deze tweedeling aanvulling behoeft. De Portugeestalige kerk was in eerste instantie opgericht voor Portugese gastarbeiders. Omdat de Portugezen de mis in de Nederlandse taal niet konden volgen en de mis op meer uitbundige wijze wilden vieren dan de Nederlanders, was er behoefte aan een eigen kerk. Het Vaticaan, de Portugese overheid en de Nederlandse overheid onderschreven en sanctioneerden het streven naar een eigen parochie vanuit de tijdelijkheidgedachte ten aanzien van de Portugese migratie. De kerk was een herkenbare plek waar werd gestreefd naar behoud van de Portugese taal en cultuur. Daarnaast functioneerde de kerk als springplank naar de Nederlandse samenleving.

Interessant is, dat de Kaapverdianen door hun toenemende aantal en hun 'Afrikaanse' invloed de Rotterdamse Portugeestalige parochie op een gegeven moment konden overnemen en gebruiken als hun springplank naar de Nederlandse samenleving. Het overwicht van de Kaapverdianen werd symbolisch bevestigd door een Kaapverdiaans en Portugees Mariabeeld (een wit en een zwart beeld) te verwisselen. Tegelijkertijd hadden ook minder Portugezen behoefte aan een eigen kerk: zij gingen van lieverlee naar Nederlandse katholieke kerken of gingen helemaal niet meer naar de kerk. De Kaapverdianen maakten gebruik van de faciliteiten van de Portugese kerk en het beleid van het Vaticaan om van de Portugese kerk een plek voor Kaapverdianen te maken.

Portugeestalige migrantengemeenschappen richtten ook seculiere organisaties op. Hun functies komen grotendeels overeen met die van de parochies. Ondanks het feit dat kerken en seculiere organisaties dezelfde functies hebben voor dezelfde groepen, sluiten zij elkaar niet uit. Het verschil tussen deze twee soorten organisaties ligt, naast de religieuze basis, in de verschillende etniciteiten van de achterban van de parochies. De niet-religieuze organisaties kennen een etnisch homogene achterban. Wat de casus van de parochie zo interessant maakt, is de gemengde achterban en met name de successie van etnische groepen. De functies van de kerk veranderden; niet door veranderingen binnen de groep noch door veranderingen van de *opportunity structure* maar door een machtswisseling van etnische groepen. Omdat het leeuwendeel van de Portugezen uit de Rotterdamse kerk verdween, hield de Portugese kerk in praktijk op te bestaan en zij werd een Kaapverdiaanse kerk. De Kaapverdianen maakten gebruik van de oude structuren van de Portugese kerk, waardoor er geen sprake is van een nieuwe kerk voor Kaapverdianen. De Portugese en de Kaapverdiaanse kerken kennen een grote mate van continuïteit.

Niet alle migrantenparochies met een gemengde etnische achterban kennen deze successie. In de Haagse en Amsterdamse Portugeestalige parochies zitten de verschillende groepen zonder problemen in één kerk. Het aantal

Kaapverdianen in deze kerken is klein. De koloniale verhoudingen, de tegenstelling Afrikaans en Europees, de verschillende talen maar bovenal de omvang van de groep waren doorslaggevend voor het slagen van de successie. Pas toen de groep Kaapverdianen groter was dan de Portugese groep, verschoof het zwaartepunt.

Over de auteur

Charlotte Laarman (1983) studeerde Migratiegeschiedenis in Leiden. Zij heeft als aandachtsgebied migratie, gender en migrantenorganisaties vanuit historisch perspectief. Eerder publiceerde zij: C. Laarman, 'De kerk. Migrantengroepen, geloofsbeleving en de versplintering van de katholieke kerk', in: I. Hoving, H. Dibbits en M. Schrover, *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Den Haag 2005) 331-352. Zij werkt momenteel bij de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Leiden binnen het vici-project *Differences that make all the difference* van Marlou Schrover aan een promotieonderzoek naar gender en migratie bij postkoloniale migranten.

E-mail: c.j.laarman@let.leidenuniv.nl